

Sisällys

JOHDANTO	11
Alkudialogi: ”Pieniä muutoksia, suuria vaikutuksia”	17
I Keskustelutaito	21
I. MITÄ ON DIALOGI?	25
Dialogin määritelmä	25
Erot muihin keskustelutapoihin	33
Ymmärrys ja luottamus	37
Luovuus: asianmukaista leikkiä	40
2. KOKEMUSPUHE	45
Kokemuksen ulottuvuudet	45
Tässä ja nyt	53
Sisäinen dialogi	55
Kasvokkaisuus	57

3. DIALOGIN OHJENUORAT	61	6. PUITTEET	109
Kuuntelu	62	Osallistujat	109
Liittyminen	64	Aihe	111
Puhuttelu ja kysyminen	66	Aika ja tila	112
Yhteinen kieli	67	7. VAIHEET	115
Erojen ja jännitteiden työstäminen	69	Suunnittelu ja valmistautuminen	115
Piiloon jääneen etsiminen	71	Virittäytyminen	119
Yhteyksien ja kokonaisuuden hahmottaminen	72	Syventäminen	123
4. KYTKÖS TOIMINTAAN	75	Lopetus	126
Ymmärryksen jalostaminen	75	8. OHJAUSTEOT	129
Päätöksenteko ja dialogi	86	Dialogia edistävät kysymykset	129
Kokeileminen	89	Hiljaisten huomiointi	133
Osallisuustaju	91	Puheen rajoittaminen	134
II Ohjaaminen	95	Tunteiden käsittely	136
5. OHJAAJAN ROOLI	99	Ristiriidat	139
Milloin dialogissa tarvitaan ohjaamista?	99	Leikki	141
Vallankäyttö	101	DIALOGIN OHJAAJAN MUISTILISTA	147
Ryhmän ohjaaminen	105	KIRJALLISUUS JA LÄHTEET	157
Osallistuminen keskusteluun	107	KIITOKSET	163

1.

Mitä on dialogi?

Dialogin määritelmä

Arkikielessä sanalla ”dialogi” tarkoitetaan yleensä kahden tai useamman henkilön käymää vuoropuhelua. Usein dialogisanaa käytetään erityisesti silloin, kun halutaan painottaa keskustelun hyvää laatua. Näissä yhteyksissä dialogiin liitetään mielikuvia kohteliaisuudesta, kunnioittavuudesta, tarkkaavaisesta kuuntelusta ja syvällisyydestä. Tällaiset luonnehdinnat eivät kuitenkaan vielä tavoita riittävästi dialogin ominaispiirteitä. Niinpä sille voidaan antaa vielä tarkempi määritelmä.

Tässä kirjassa dialogilla tarkoitetaan keskustelua, jossa pyritään parempaan *ymmärrykseen* käsiteltävistä *asioista, toisista ihmisistä ja omasta itsestä*. Tämän määritelmän mukaisesti dialogi tähtää *oppimiseen*.

Dialogisen keskustelun avulla ihmiset voivat pitää yllä elintärkeää kykyään oppia toisiltaan. Tällainen yhteinen

oppiminen näyttää synnyttävän ryhmiin ja yhteisöihin muitakin arvokkaita asioita. Se rakentaa ihmisten välille vastavuoroista luottamusta, joka tekee yhteiselämästä turvallista ja sujuvaa. Dialogin avulla voidaan myös käsitellä luovasti monenlaisia monimutkaisiakin ongelmia ja kehittää niiden edellyttämiä uusia ideoita. Lisäksi yhteiseen oppimiseen tärkeinä keskusteluina dialogit pitävät elävinä demokraattisten yhteiskuntien tärkeimpiä ihanteita, etenkin tasa-arvoa ja vapautta.

Suurimmalla osalla ihmisistä on mieleen painuneita kokemuksia keskusteluista, jotka ovat olleet kiinnostavia, syvällisiä ja liikuttavia ja jotka ovat avanneet uudenlaisia näkökulmia asioihin. Keskustelu on saattanut viritä spontaanisti ystävien kesken elokuvan, teatteriesityksen, urheiluottelun tai taidenäyttelyn jälkimainingeissa. Se on voinut tapahtua työpaikan kahvihuoneessa, harrastusten yhteydessä pukuhuoneessa tai perheen parissa iltapalalla. Tyypillistä näille keskusteluhetkille on ollut niiden suunnittelemattomuus ja ohikiitävyys. Jälkikäteen voi olla vaikea muistaa, mikä teki juuri jostain tietyistä keskustelusta niin poikkeuksellisen merkityksellisen.

Tällaisten keskustelujen ei tarvitse jäädä sattuman varaan, vaan voimme yrittää tavoitella niitä tietoisesti. Samalla voimme myös pyrkiä parantamaan omaa *keskustelutaitoamme*. Tämä ei koske pelkästään dialogia, vaan voimme kehittyä myös väittelijöinä, neuvottelijoina ja vaikkapa tarinankertojina. Keskustelutaidon kehittäminen vaatii, että tiedostamme, mitkä ovat tavoitellun keskustelutyylin ominaispiirteet ja millaisia kykyjä ja taitoja eri keskustelutavat vaativat. Väittelemisen ja neuvottelemisen edellyttävät erilaisia taitoja, samoin dialogilla on omat vaatimuksensa.

Dialogin ominaispiirteitä voi tarkentaa keskittymällä sen kolmeen pääulottuvuuteen: ymmärrykseen asioista, toisista ja itsestä. Jokaisen näiden yhteydessä voidaan nostaa esiin, millaista oppimista dialogisessa keskustelussa tavoitellaan.

Dialogissa keskitytään siihen, millaisia *merkityksiä* keskustelijat antavat yhdessä käsiteltäville *asioille*. Keskustelu voi koskea kaikenlaisia asioita: fyysisiä paikkoja ja esineitä, yksittäisiä tapahtumia, työvälineitä, psykologisia ilmiöitä, moraalisia arvoja ja tieteellisiä faktoja. Merkitykset koskevat sitä, miten ihmiset käsittävät sen, mitä mikäkin on. Mitä tarkoitamme, kun puhumme ”rohkeudesta”, ”rakkaudesta”, ”työpaikan hyvästä ilmapiiristä” tai vaikkapa ”viime kesäloman epäonnistumisesta”?

Ihmiset muodostavat kaikkein perustavimmat asioita koskevat merkityksensä oman kulttuurinsa ja kasvuyhteisönsä välityksellä. Jokainen yksilö omaksuu omassa kasvuyhteisössään vaalitut tavat merkityksellistää maailmaa yhteisönsä kielen, perinteiden, tarinoiden, rakennusten ja esineiden välityksellä. Vaikka yleiset merkitykset ovat yhteisön jäsenille yhteisiä, niin yksilöt antavat asioille myös toisistaan eroavia merkityksiä.

Dialogi demokratiassa -kirjassani annan esimerkin eri merkityksistä, joita voi liittyä erääseen hyvin tavanomaiseen asiaan: metsään.

Eri henkilöillä voi esimerkiksi olla vain osittain yhteinen merkitys ”metsälle”. Kaupungissa kasvaneelle lapselle ”metsä” voi merkitä synkkää ja pelottavaa paikkaa, johon eksyy helposti. Metsästäjälle siihen liittyvät olennaisesti riistaeläinten jäljet, piilot, nuotiopaikat ja hiljaiset odottelun hetket.

Taiteilija näkee metsässä lukemattomat vihreän eri sävyt, metsänhoitaja taas huomaa kasvavat ja kaadettavat puut. Monille alkuperäiskansoille metsät ovat jumalten asuinpaikkoja, kun taas biologi mieltää metsän ekosysteemiksi.

Dialogi demokratiassa, s. 74

Dialogisten keskustelujen ytimessä ovat aiheena olevan asian tai ilmiön keskeiset merkitykset osallistujille. Tavoitteena on, että ”rohkeuden”, ”rakkauden” tai ”työpaikan hyvän ilmapiirin” merkitykset saadaan näkyviin rikkaasti ja monisyisesti, jotta kaikki osallistujat voivat oppia jotain uutta käsiteltävästä asiasta.

Yleensä merkityksille ei etsitä sanakirjamaisia määritelmiä vaan niiden sisältöä hahmotetaan tilannekohtaisesti. Pyrkimyksenä on lisätä ymmärrystä sellaisella tavalla, joka palvelee koossa olevan joukon tarpeita. Nämä tarpeet määrittyvät siitä käsin, mitä kyseisten ihmisten on *tehtävä yhdessä*. Tästä syystä dialogissa tavoiteltava ymmärrys voi olla hyvin erilaista, jos sitä käy kertaluontoisesti kasviruokavaliosta keskustelemaan kokoontunut joukko kansalaisia, kuin jos kyseessä on päivittäin yhdessä toimiva kirurgisen sairaalan työtiimi aiheenaan ”vaaratilanteet sydämen ohitusleikkauksissa”.

Dialogissa ollaan erityisen kiinnostuneita siitä, miten *toiset ihmiset* kokevat maailman, ja aivan erityisesti siitä, miten toiset kokevat asiat *samalla tai eri tavalla* kuin minä. Ihmisten asioille antamiin merkityksiin vaikuttavat monet eri seikat, kuten etninen ja kulttuurinen tausta, sukupuoli, uskonto, koulutus, ammatti, yhteiskuntaluokka ja varallisuuden määrä, mutta myös monet yksilön elämänselviintään liittyvät tekijät, kuten asuinpaikka, työpaikka, perhepiiri ja suku. Toisten ihmisten kokemus-

maailmoihin ei ole oikotietä, sillä jokaisella yksilöllä on lukematon määrä täysin ainutlaatuisia kokemuksia. Nämä yksilölliset kokemukset voivat poiketa merkittävästi kyseisen henkilön omien viiteryhmiensä tavanmukaisista tavoista hahmottaa asioita. Yksikään ihminen ei pohjimmiltaan ole oman kansallisuutensa, sukupuolensa tai ammattinsa stereotyyppinen edustaja.

Dialogin avulla voimme alkaa käsittää, mikä on eri ihmisille tavoiteltavaa ja arvokasta, mutta myös, mikä on heidän kannaltaan uhkaavaa ja haitallista. Samaan aikaan opimme tärkeitä asioita sekä eri ihmisryhmistä että niihin kuuluvien yksilöiden eroista.

Dialogiset keskustelut lisäävät myös ihmisten ymmärrystä *omasta itsestään*. Olemme usein epätietoisia monista omista uskomuksista, tarpeista, mielikuvista, arvostuksista ja päätelmistämme. Tulemme tietoisemmiksi näistä seikoista, kun voimme rauhassa kuunnella, miten toiset ihmiset kokevat maailman. Juuri toisten erilaiset tavat hahmottaa maailmaa auttavat meitä näkemään selvemmin itseämme. Tämä ei tapahdu itsestään, vaan meidän on antauduttava dialogiin koko persoonallamme riippumatta siitä, missä roolissa keskusteluun osallistumme. Ymmärryksen lisääntyminen muuttaa meidän tapamme kokea maailma ja itseämme. Se muokkaa meitä elävinä – kehollisina, aistivina, tuntevina ja ajattelevina – olentoina.

Yksi dialogin tuottaman itsetuntemuksen merkittävimmistä puolista on *oman rajoittuneisuuden ja raadollisuuden* havaitseminen. Dialogiset keskustelut paljastavat meille sen, miten huonosti ymmärrämme meille läheisiäkin ihmisiä, puhumatakaan niistä, jotka tulevat toisenlaisista taustoista ja elävät toisenlaisissa elämäntilanteissa. Keskustelujen aikana voimme myös saada kosketuksen moniin usein tiedostomattomaksi

jääviin ja torjuttuihin tunteisiin. Ärsyynnys, viha, inho, syyllisyys ja häpeä saattavat yllättäenkin nousta pintaan dialogisten keskustelujen aikana. Monista muista tilanteista poiketen dialogissa meidän on mahdollisuus pysähtyä tutkimaan tarkemmin näitä tunteita ja niiden syitä ja seurauksia omassa kokemusmaailmassamme.

Syvimmillään dialogissa ei ole kyse mekaanisesta taidosta, jonka voimme oppia samalla tavoin kuin opimme uimaan, pyöräilemään tai pelaamaan shakkia. Dialogin taito nojaa aina viime kädessä henkilökohtaiseen *eettiseen asenteeseen*. Mikä sitten luonnehtii dialogietiikkaa? Dialogisen asennoitumisen ytimessä on syvä usko jokaisen ihmisen ainutlaatuisuuteen ja siitä kumpuvaan arvoon. Kaikilla yksilöillä on juuri heille erityinen näkökulma, joka ei ole korvattavissa millään muulla. Tämän vuoksi jokaisella meistä on hallussamme sellainen kaistale todellisuutta, joka ei näydy samantapaisena muille.

Dostojevskin romaanien dialogisuutta tutkinut Mihail Bahtin on luonnehtinut dialogin eettistä lähtökohdaksi korostamalla kunkin ihmisen sisäistä ehtymättömyyttä. Tällä hän tarkoittaa sitä, että kukaan yksilö ei ole täysin kuvattavissa ja selitettävissä toisten henkilöiden ulkopuolelta antamien määritelmien avulla. Jokaisesta ihmisestä löytyy loputtomasti uusia puolia, joista osa on piilossa myös heiltä itseltään. Dostojevskin romaanien henkilöhahmot kohtaavat toisensa usein äärimmäisissä elämäntilanteissa – kuoleman, rikoksen, kärsimyksen, häpeän ja syyllisyyden äärellä – ja he joutuvat kysymään toisiltaan ja itseltään, keitä he ihmisinä ovat. Bahtinin mukaan Dostojevskin erityinen merkitys kirjailijana on siinä, että edes hän, teosten kirjoittaja, ei kykene hallitsemaan täydellisesti luomiensa henkilöhahmojen tietoisuutta. Romaanien henkilöt

näyttävät toimivan itsenäisinä olentoina, joita ”kaikkietävä” kirjailijakaan ei voi loppuun asti hallita ja määritellä. Antautuminen dialogiin merkitsee kontrollin irrottamista toisista ja siten myös omasta itsestä. Se on askel tuntemattomaan.

Dialogietiikka nojaa uskomukseen, jonka mukaan todellisuus ei ole kokonaisuudessaan kenenkään yksittäisen yksilön tavoitettavissa. Maailma ja ihmiset myös muuttuvat jatkuvasti, ja kukin meistä voi tavoittaa tästä muutoksesta vain häivähdyksen. Tästä syystä tarvitsemme toisiamme, jos haluamme saada mahdollisimman laajan ja monipuolisen näkymän siihen todellisuuteen, jossa yhdessä elämme.

Tällaisesta eettisestä asennoitumisesta nousevat dialogin tärkeimmät lähtökohdat: *keskusteluasetelman tasa-arvoisuus* ja *keskustelijoiden itseilmaisun vapaus*. Dialogissa jokaisen osallistujan panos keskustelun sisältöön on lähtökohtaisesti yhtä merkittävä. Jokainen tuo dialogiin mukaan ainutlaatuisen näkökulmansa, josta käsin keskustelun kuluessa voi käynnistyä yllättäviä asioita. Dialogissa pyritään myös vaalimaan kaikkien osallistujien vapautta. Kukin keskustelija voi puhua vapaasti haluamistaan asioista haluamallaan tavalla, ja keskustelun on tarkoitus myös edetä vapaasti oman sisäisen kehkeytymisensä varassa.

Ei ole sattumaa, että dialogin keskeiset arvot – tasa-arvo ja vapaus – ovat myös *demokraattisten yhteisöjen* kivijalat. Tunnetuimmat meille säilyneet varhaiset esimerkit dialogisista keskusteluista ovat peräisin ensimmäisestä historian tuntemasta demokraattisesta valtiosta, antiikin Ateenasta. Erityisesti Platonin ja Ksenofonin tuotannossa on kuvauksia heidän molempien opettajan Sokrateen dialogisesta keskustelutavasta. Sokrateesta – joka ei kirjoittanut tietävästi itse mitään – säilyneet kuvaukset ovat moninaisia. Useista teksteistä huokuu

Sokrateen toimintaa ohjaava eettinen asenne, joka ilmenee erityisesti tavassa, jolla hän asettuu keskustelemaan toisten Ateenan kansalaisten kanssa.

Sokrates näyttää olevan aina valmis käymään keskustelua erityisesti ateenalaisten elämää ohjaavista arvoista. Hän haastaa sotapäälliköt pohtimaan, mitä on rohkeus. Nuorten miesten kanssa dialogin aiheeksi valikoituu ystävyys. *Pidoissa* puolestaan käydään leikkisää dialogia rakkauden olemuksesta. Platonin kirjoittamassa *Menon*-dialogissa kuvataan, miten Sokrates ottaa keskusteluun mukaan nuoren orjan osoittaakseen, että kaikkien ihmisten on mahdollista ymmärtää tiettyjä yleispäteviä totuuksia. Yksi vaikuttavimmista teksteistä on Platonin dialogi *Kriton*, jossa kuvitetaan Sokrateen viimeisiä hetkiä vankilassa hänen odottaessaan kuolemantuomionsa täytäntöönpanoa. Sokrateen ystävät tulevat Kritonin johdolla taivuttelemaan häntä pakenemaan ulkomaille, sillä he pitivät häntä syyttömästi tuomittuna. Sokrates on itsekin vakuuttunut syyttömyydestään, mutta ei halua paeta, koska hän aikoo pysyä uskollisena periaatteilleen lakien ehdottomasta noudattamisesta. Näinä viimeisinä hetkinäänkin hän kutsuu ystävänsä dialogiseen keskusteluun koetellakseen omia – ja samalla tovereidensa – uskomuksia.

Sokrateen esimerkki ilmentää dialogietiikan radikaaliutta. Näkemys, jonka mukaan jokaisella yksilöllä on erityinen mutta rajoittunut näkökulmansa maailmaan, johtaa myös siihen, että ihmisen on jatkuvasti hyvä koetella omien näkemystensä paikansapitävyyttä. Tällaista aina uudelleen aloitettavaa itsetutkiskelua voidaan parhaiten toteuttaa yhdessä toisten kanssa. Kaikilla ihmisillä on ainutlaatuisia asioita annettavissa päätymättömään yhdessä oppimiseen, riippumatta heidän iästään, oppineisuudestaan tai asemastaan yhteiskunnassa.

Erot muihin keskustelutapoihin

Yhteiselämässä tarvitaan monenlaisia keskustelutaitoja, ei pelkästään dialogia. Dialogi ei myöskään sovi kaikkiin tilanteisiin. Monesti on mielekkäämpää ryhtyä väittelyyn tai edistää asioita neuvottelemalla. Dialogilla on kuitenkin erityinen asema eri keskustelutapojen joukossa. Se muodostaa perustan sille, että voimme mielekkäästi toimia yhdessä erilaisissa kommunikaatiotilanteissa. Niinpä onkin hyvä kirkastaa dialogin eroja suhteessa etenkin kolmeen muuhun harjaantumista vaativaan keskustelutapaan eli väittelyyn, neuvotteluun ja yksimielisyyden (konsensus) hakemiseen.

Väittelyn keskeinen lähtökohta on, että keskustelun osapuolet pyrkivät argumenttien avulla osoittamaan oman kantansa paremmaksi kuin vastapuolen näkemykset. Väittelemineen siis tähtää parhaiden argumenttien selvittämiseen.

Väittelyn voidaan ajatella onnistuneen, jos kaikki osapuolet ovat voineet esittää omat argumenttinsa kattavasti ja selkeästi. Erinomainen lopputulos saavutetaan silloin, kun jonkun osapuolen esittämät argumentit ovat kaikkien mielestä osoittautuneet toisten osapuolten argumentteja paremmiksi.

KALLE: Meidän tulee jatkaa toimintojemme supistamista, koska firmaltamme loppuu tätä menoa rahat.

JAANA: Olen tästä eri mieltä. Viimeisen tilinpäätöksen mukaan oltiin voitollisia. Minusta se on selvä merkki siitä, että voimme lopettaa supistukset ja jopa palkata meille uusia työntekijöitä.

Sovimme jo kolme vuotta sitten, että arviomme tilanteen uudestaan, kun yritys pääsee jälleen voitolle.

KALLE: *Olet oikeassa. Näin sovimme.*

Neuvottelemisessa yritetään saada aikaiseksi ratkaisu tai sopimus. Sellaisten syntyminen vaatii usein erilaisten vaihtoehtojen hahmottelemista ja eri seikkojen yhteensovittamista. Tasapuolisessa neuvottelussa pyritään ratkaisuihin, jotka tyydyttävät kaikkia osapuolia. Tämä edellyttää kuitenkin usein kompromissien tekemistä, jolloin osapuolten on oltava valmiita luopumaan joistain omista vaatimuksistaan yhteisen edun edistämiseksi.

Taidokkaasti etenevässä neuvottelussa eri osapuolet tuntevat hyvin toistensa arvostukset ja tarpeet, joiden perusteella kukin neuvottelija voi esittää eri vaihtoehtoja kaikkien harkittavaksi. Parhaissa neuvotteluissa löydetään aivan uudenlaisia mahdollisuuksia yhdistää eri osapuolten keskenään jännitteisiäkin vaateita.

NINA: *Osa asukkaista haluaa pihalle enemmän istutuksia, toiset taas lasten leikkelineitä. Sitten on vaadittu myös lisää parkkipaikkoja. Kaikkea emme voi toteuttaa. Onko ehdotuksia siitä, miten tämä ratkaistaan?*

JASMIN: *Monet kannattavat sekä parkkipaikkojen lisäämistä että lasten uusia leikkelineitä. Pidän tätä aika huonona yhdistelmänä, koska uudet parkkipaikat lisäävät liikennettä pihalla ja siten voi lasten turvallisuus vaarantua.*

MARCO: *Hyvä näkökulma. Jos pitää valita, niin mieluummin ne uudet leikkelineet kuin parkkipaikat. Mitä mieltä te muut olette?*

OTTO: *Minäkin olen valmis luopumaan ajamistani parkkipaikoista, mutta sitten on kyllä panostettava siihen, että niistä uusista istutuksista tulee helkkarin hienoja.*

NINA: *Yritetään parhaamme.*

Monet tiiviisti yhdessä elävät ja toimivat yhteisöt – kuten perheet, työpaikat, harrastusryhmät ja aatteelliset yhdistykset – haluavat tavoitella yksimielisyyttä. Konsensuksen löytäminen on helpompaa silloin, kun keskusteluun osallistuvilla yksilöillä on samanlaisia arvoja ja he ovat valmiita tinkimään omasta mukavuudestaan ja vapaudestaan yhteisön harmonian vuoksi.

RAAKEL: *Mä en halua tänä kesänä lähteä vaeltamaan. Mä haluan nähdä kavereita ja olla kaupungissa.*

TIM: *Mulla on tosi tylsää kaupungissa, kun kaikki kaverit menee niiden kesämökeille. Vaeltaminen on kivaa, kun silloin saa olla luonnossa ja aina nähdään jotain jännää.*

INGRID: *Pitäisikö meidän sitten harkita jonkun kesäpaikan vuokraamista tästä ihan läheltä? Raakel pääsisit sieltä nopeasti kaupungissa käymään ja voit vaikka kutsua kavereitakin kylään. Timille voisi löytyä kivoja luontopolkuja sieltä mökin läheltä.*

TIM: *Joo.*

RAAKEL: *Sen pitää olla joku mesta, josta on sit hyvät yhteydet kaupunkiin.*

INGRID: *Varmaan me tällainen mökki löydetään.*

Laajemmalla yhteiskunnallisella tasolla konsensusta ei tarvita läheskään kaikkien asioiden suhteen. Moninaisessa ja moniarvoisessa yhteiskunnassa on tärkeää, että konsensus löytyy ja

pysyy yllä koko yhteiskunnan toiminnan kannalta tärkeitä arvoista. Samoin konsensusta tarvitaan yhteiskunnan olennaisista yhteisistä pelisäännöistä, joilla valitaan vallanpitäjät ja ratkotaan ihmisten välisiä erimielisyyksiä.

Kaikki kolme edellä kuvattua keskustelutyyliä – väittely, neuvottelu ja konsensuksen hakeminen – vaativat onnistuakseen, että keskusteluihin osallistuvat ihmiset ymmärtävät toisiaan riittävässä määrin. Tähän tarvitaan dialogia. Parhaat argumentit eivät löydy, jos väittelijät puhuvat toistensa ohi. Neuvottelut ajautuvat umpikujaan, kun ei tunneta eri osapuolten todellisia arvoja ja tarpeita. Vain syvällisen keskinäisymmärryksen vallitessa voi syntyä yksimielisyyttä.

Monissa arkisissa kohtaamisissa eri keskustelutavat menevät sekaisin, ja tämä on usein luontevaa ja tarkoituksenmukaista. Ongelmia syntyy silloin, kun meidän täytyy kyetä toimimaan yhdessä mahdollisimman taidokkaasti. Parhaimmillaan voimme oppia käyttämään eri keskustelutyyliä joustavasti ja tilannekohtaisesti. Opimme siirtymään tarvittaessa dialogista väittelyyn ja väittelystä neuvotteluun, ja tarvittaessa takaisin dialogiin. Asetelmaa voi verrata tilanteeseen, jossa yhteisön jäsenet tietävät eri joukkueurheilulajien erot. He osaa pelata jalkapalloa ja vaihtaa sujuvasti pelinsä koripalloon tai lentopalloon.

Dialogissa harjaantuminen voi myös auttaa meitä lisäämään ”dialogisuutta” moniin muihin elämässämme kohtamiin tilanteisiin ja toisiin ihmisiin muodostamiimme suhteisiin, vaikka emme käynnistäisikään varsinaista ”dialogista keskustelua”. Tällainen dialogisuus ilmenee toisten ihmisten tarkempaan kuulemisena sekä herkkyytenä ymmärtää

erilaisia näkökulmia ja tarvittaessa myös kykynä vastata osuvammin siihen, mitä toiset tuovat esiin omasta kokemusmaailmastaan. Näin dialogista ja dialogisuudesta voi muodostua laajasti ihmisten yhteiseloä kannatteleva vuorovaikutustyyli.

Ymmärrys ja luottamus

Tarvitsemme dialogia kenties kipeämmin kuin koskaan aikaisemmin. Elämme maailmassa, jota riivaavat monet äärimmäisen kompleksiset ongelmat. Ekologiset kriisit, kasvava epätasa-arvo ihmisten välillä ja valtioiden väliset konfliktit joukkotuhoaseiden muodostamine uhkineen ovat esimerkkejä ongelmista, jotka koskettavat koko ihmiskuntaa. Samaan aikaan monissa yhteiskunnissa yksilöt ja ryhmät ovat etäänntyneet yhä kauemmaksi toisistaan, eivätkä välttämättä jaa edes samoja peruskäsityksiä todellisuudesta. Keskustelukulttuuri on vuosi vuodelta muuttunut kiihkeämmäksi ja vihaisemmaksi. Monimutkaisten ongelmien käsittelystä on tullut entistäkin vaikeampaa.

Yhteisten ratkaisusuuntien löytäminen on haastavaa juuri silloin, kun nämä tekijät – monimutkaiset ongelmat, kaukana toisistaan olevat näkökulmat ja voimakkaat tunteet – kytkeytyvät toisiinsa. Tällöin asioiden rauhanomainen ja luova ratkominen edellyttää poikkeuksellisia ponnisteluja dialogiin pääsemiseksi ja kykyä toimia siinä taitavasti luovien.

Nykyhetken suurimpia ongelmia ei voi ratkaista kukaan yksittäinen ihminen. Ilmastonmuutos, luontokato, väestönkasvu,

köyhyys, pakolaisuus, terrorismi, asevarustelu, veroparatiisit ja valeuutiset ovat niin monimutkaisia ongelmia, että niiden ratkomiseen tarvitaan erilaisten tietojen, taitojen ja näkökulmien luovaa yhdistämistä. Ratkaisut eivät myöskään löydy pelkästään yhteiskunnan johtoportaista tai eliitin parista. Planeettamme vaikeimmat ongelmat koskettavat kaikkia ihmisiä ja yhteisöjä. Niitä on siis ratkottava monin eri tavoin kaikilla yhteiskunnan tasoilla päiväkodeista valtionhallintoon. Ratkaisuja on kehiteltävä sellaisella tavalla, että asioista ja ihmisistä saatu ymmärrys virtaa yhteiskunnan eri osien välillä ja ylläpitää jatkuvaa yhteistä oppimista.

On vaikea kuvitella, miten tällainen ymmärryksen yhdisteleminen ja virtaaminen voisi onnistua ilman dialogia. Ongelmien ratkaisemiseksi meidän täytyy käsittää, mistä niissä on kyse. Meidän on myös käsitettävä, miten ne näyttäytyvät eri ihmisryhmille ja yksilöille. Viime kädessä meidän on myös nähtävä oma roolimme ja vastuumme yhteisten ongelmien selvittämisessä ja ratkaisemisessa. Tarvitsemme dialogissa syntyvän ymmärryksen jokaisen kolmen ulottuvuuden – asiat, toiset ja itse – maksimaalista hyödyntämistä, jos haluamme voittaa edessämme olevat vaikeudet.

Vaikeiden aikojen puristuksessa on koetuksella myös ihmisten *luottamus* toisiinsa. Yhteiskuntien nopea muuttuminen, maailmantilan epävakaisuus, tulevaisuuden uhkakuvat ja ihmisten keskinäisen vihamielisyyden lisääntyminen nakertavat erilaisin tavoin yksilöiden luottamusta elämään ja toisiinsa. Juuri nyt, kun meidän olisi kyettävä ratkomaan yhdessä ja luovasti ihmiskunnan suurimpia koskaan kohtaamia ongelmia, olemme menettämässä kykymme hakea turvaa ja apua toisistamme. Ihmiskunnan väkivaltainen ja sotaisia historia osoittaa,

että luottamuksen lähteet eivät ole koskaan pulpanneet runsaina keskuudessamme.

Dialogi ei ole yksiselitteinen ratkaisu yhteiskuntiamme vaivaavaan luottamuspulaan eikä ainoa keino luottamuksen rakentamiseen. Sillä on kuitenkin erityisiä vaikutuksia luottamuksen syntymiseen. Vaikuttaa nimittäin siltä, että ymmärrys ja luottamus voivat lisääntyä toisiaan tukien. Kun ymmärrämme toisiamme paremmin, meidän on usein myös helpompi luottaa toisiimme. Ja kun luottamus ihmisten välillä lisääntyy, he ovat valmiimpia avaamaan omia kokemuksiaan toisilleen. Tämä puolestaan ruokkii keskinäisen ymmärryksen kasvua. Dialogit voivat siten käynnistää ymmärrystä ja luottamusta ruokkivia myönteisiä kehii.

Dialogi ei pelkästään lisää luottamusta *yksilöiden keskinäisissä suhteissa*. Sen lisääntyminen yhteisöissä kasvattaa myös *yleistä luottamusta* siihen, että erimielisyyksistä ja jännitteistä huolimatta meillä on käytössämme toimivia keinoja vaikeiden asioiden ratkaisemiseksi. Juuri tällaista yleistä luottamusta yhteiskunnistamme puuttuu tällä hetkellä. Monet ovat menettäneet kokonaan uskonsa demokraattiseen järjestelmään ja sen mahdollisuuksiin luotsata yhteiskuntaa vakavissa kriiseissä. Useat ihmisryhmät myös kokevat, etteivät heidän huolenaiheensa tule kuulluiksi päätöksenteossa. Seurauksena on poliittista apaattisuutta ja yhä useammin myös pyrkimyksiä turvautua väkivaltaisiin ja autoritäärisiin ratkaisuihin.

Vaikka dialogin voidaan ajatella olevan aivan demokratian ytimessä, toistaiseksi dialogisilla käytännöillä ei ole ollut tosiasiallisesti merkittävää roolia demokraattisissa yhteiskunnissa. Käsittääkseni tämä johtuu dialogin *radikaaliudesta*. Kaikkien

keskusteluun osallistuvien kohteleva mahdollisimman tasa-arvoisesti ja heidän vapauksiensa maksimaalinen kunnioittaminen ei ole käytännössä aina helppoa. Se myös uhkaa monia vakiintuneita valtarakenteita.

Tasa-arvon ja vapauksien maksimointi ei koskaan onnistu täydellisesti, mutta jo ponnistelut sitä kohden voivat tuottaa hyviä vaikutuksia. Jos dialogiin osallistuva henkilö saa kokemuksen siitä, että häntä kohdeltiin tasa-arvoisesti muiden kanssa ja hänen näkemyksillään oli merkitystä toisille ihmisille, vahvistaa tämä todennäköisesti hänen luottamustaan muihin henkilöihin sekä hänen yhteisönsä keinoihin käsitellä ja ratkoa asioita yhdessä.

Nykytilanteessa vain harvoilla ihmisillä on mahdollisuuksia päästä osallistumaan dialogisiin keskusteluihin ja siten kehittämään dialogitaitojaan. Vieläkään ei myöskään yleisesti käsitetä, mitä dialogi on ja miten se eroaa muista keskustelutavoista. Siksi on vaikea arvioida, miten eri yhteisöt ja koko yhteiskunta toimisivat, jos dialogi olisi kaikkien kansalaisten perustaito ja sitä käytettäisiin – väittelemisen ja neuvottelemisen rinnalla – laajasti kaikkialla eri elämänalueilla. Dialogin vallankumous on vielä toteutumatta.

Luovuus: asianmukaista leikkiä

Dialogin ominaispiirteiden esittelyn lopuksi haluan korostaa vielä yhtä olennaista seikkaa. Ymmärryksen ja luottamuksen lisäksi dialogissa viriää uudenlaista *luovuutta*, kun keskustelua voidaan käydä *leikkien*. En tarkoita tällä sitä, että

dialogien pitäisi olla hauskoja (ne voivat toki olla sitä) tai että dialogi ehdottomasti vaatisi jonkinlaisia leikkilisiä menetelmiä onnistuakseen (tällaisista menetelmistä voi tosin olla hyötyä tietyissä tilanteissa). Tarkoitan leikillä sitä, että keskusteluun pyritään luomaan tasa-arvoisen ja vapaan *yhdessä kokeilemisen* asetelma. Tällöin leikki on tietynlainen keskustelun osallistujien mielentila, joka ohjaa heidän toimintaansa dialogissa.

Filosofi Roger Caillois on eritellyt leikin aktiviteetissa kuusi keskeistä ominaisuutta, jotka kuvaavat hyvin myös dialogin leikkilisiä ulottuvuuksia. Nämä ovat:

1. vapaus
2. erillisuus ajassa ja tilassa
3. epävarmuus
4. tuottamattomuus siinä merkityksessä, että leikin tavoite ei ole synnyttää itsensä ulkopuolisia hyödykkeitä
5. nojautuminen sääntöihin
6. kuvitteellisuus eli mahdollisuus liikkua elämän välittömien realiteettien ulkopuolella.

Cailloisin näkemykseen nojautuen voidaan sanoa, että dialoginen keskustelu on aina lähtökohtaisesti *vapaata siihen osallistuville henkilöille*. Dialogin onnistuminen usein edellyttää, että sille varataan *erillinen aika* ja se käydään sille *rajatussa tilassa*. Keskustelun etenemisestä ja siinä esille tulevista asioista ei ole etukäteen varmuutta, vaan dialogi vaatii *epävarmuuteen antautumista*. Dialogi *halvaantuu*, jos sille asetetaan ennalta määrättyjä *tuotosvaatimuksia*. Kyseessä ei kuitenkaan ole täysin mielivaltainen keskustelutilanne, vaan keskustelua ohjaavat

tietynlaiset yhdessä sovitut säännöt, joilla pyritään luomaan keskusteluasetelman *tasa-arvoisuus* ja ylläpitämään suuntautumista *yhteiseen oppimiseen*. Dialogin maksimaalinen vapaus toteutuu silloin, kun keskustelijat voivat halutessaan *tutkia kokeillen* mitä tahansa keskustelun aiheeseen liittyvää ajatuskulkua tai kuvitelmaa – myös ylittäen vallitsevat realiteetit mielikuvituksensa avulla.

Leikin elementit saattavat ilmaantua dialogiin aivan huomaamatta. Usein riittää, että yksi keskustelun osallistujista alkaa puheessaan pohtia asioihin sisältyviä mahdollisuuksia ja muut liittyvät mukaan tähän kokeilevaan leikkittelyyn. Tällöin jokainen dialogissa käytetty puheenvuoro on osallistumista yhteiseen ajatusleikkiin siitä, ”voisiko asia olla myös näin”.

JAN: *Olen vähän miettinyt sitä, mitä tapahtuisi, jos etsisimme yhdistykselle ihan uudet toimitilat jostain keskustan ulkopuolelta.*

MORGAN: *Eikö tuo tarkoittaisi sitä, että ainakin säästyisi rahaa? Mehän voitaisiin käyttää säästyneet rahat siihen, että jäsenillä olisi isommat oleskelutilat. Saataisiin sinne vihdoin myös niitä paljon kaivattuja löhöilysohvia.*

ULLA: *Silloin me voitaisiin ehkä myös saada mukaan toimintaan aivan uudenlaisia jäseniä. Mikä kaupunginosa se voisi olla?*

Se, että ajatus leikkimisestä tuntuu monista aikuisista hankalalta ja suorastaan epäsovivalta, kertoo jotain merkittävää yhteiskunnastamme. Lasten toimintaa seurattessamme pidämme itsestään selvänä, että leikkiminen on ihmisen luontainen tapaa tutkia maailmaa, kehittää ajattelua ja muita kykyjä. Kuitenkin jossakin vaiheessa aikuistumista suuri osa meistä

kadottaa jotain perustavaa kyvystään leikkiä. Emme osaa enää siirtää elämämme eri alueille tuota ihmisten – ja monien muiden eläinten – luovaa asennoitumista maailmaan ja siellä kohdattuihin tilanteisiin.

Seuraukset ovat tuhoisat. Vaikeitakin ongelmia yritetään ratkoa jähmeillä ja mielikuvituksettomilla keinoilla. Samalla ihmisten älyllinen vireys lamaantuu, tunteet latistuvat ja kuvitelmat junnaavat totunnaisilla radoillaan. Leikin väheksyminen on kuolinisku luovuudelle.

On huomionarvoista, että leikillä on keskeinen rooli kahdessa vaativimmassa luovuutta edellyttävässä aktiviteetissa: taiteessa ja tieteessä. Taiteellisen ja tieteellisen luomistyön ytimenä voidaan pitää työstettävillä asioilla leikkittelyä. Taidemaalari sommittelee lukuisin eri kokeiluvin värien ja viivojen kokonaisuuksia saavuttaakseen maalauksessa haluamansa kokonaisvaikutelman. Luonnontieteiden laboratoriot ovat kuin aikuisten kokopäiväisiä leikkipuistoja, joissa yritetään etsiä, kokeilla ja löytää, miten ainekset, mittalaitteet ja niiden käyttöä ohjaavat käsitteet ja teoriat saadaan toimimaan parhaiten yhdessä.

Suurimmassa osassa dialogeja osallistujilta ei tietenkään edellytetä taiteilijoiden ja tieteentekijöiden luovia kykyjä. Työpaikkojen, koulujen, naapurustojen, vapaa-ajan toimintojen ja poliittisten instituutioiden dialogien luovuus on yleensä arkisempaa. Se on taitoa katsoa tilannetta samanaikaisesti monista eri näkökulmista ja kokeilla yhdessä uusia tapoja hahmottaa asioita. Näissäkin yhteyksissä luovuus kuitenkin edellyttää leikkiä.

Fyysikot David Bohm ja David Peat ovat kuvanneet leikin merkitystä dialogille teoksessaan *Tiede, järjestys ja luovuus*. He

kirjoittavat leikistä erityisesti tieteen yhteydessä, mutta ajatukset voidaan myös yleistää koskemaan kaikenlaisia dialogisia keskusteluja:

Leikin perimmäiseen luonteeseen kuuluu, ettei mitään pidetä ehdottoman muuttumattomana ja että tulos ja päätelmät eivät ole tiedettävissä ennalta. Luova henkilö ei siis välttämättä tiedä, mitä etsii. Toimintaa kokonaisuudessaan ei tule pitää jonkin ongelman ratkaisuna vaan leikkinä. Leikissä ei pidetä varmana, että uudet asiat ovat aina erilaisia tai että ne eivät ikinä voi liittyä edellä esiintyneeseen. Voisi jopa väittää, että mitä erilaisimpia asiat ovat, sitä tärkeämpää on ehkä nähdä niiden väliset yhteydet, ja mitä samankaltaisempia ne ovat sitä tärkeämpää voi olla havaita niiden erot.

David Bohm ja David Peat: *Tiede, järjestys ja luovuus*, s. 64

2.

Kokemuspuhe

Kokemuksen ulottuvuudet

Esittelemäni näkemys dialogista perustuu kokemusfilosofiseen lähestymistapaan, joka on saanut vaikutteita erityisesti John Deweyn, William Jamesin ja Henri Bergsonin teorioista. Keskeinen lähtökohta on, että dialogissa tavoiteltu parempi ymmärrys ja oppiminen saavutetaan käsittelemällä keskusteluun osallistuvien henkilöiden *omakohtaisia kokemuksia*. Miksi dialogissa on tärkeää puhua kokemuksista? Mitä kokemukset ovat? Vastaukset näihin kysymyksiin vievät suoraan dialogin ytimiin.

Kiteytetysti voidaan sanoa, että kokemuksessa on kyse *yksilön vuorovaikutuksesta ympäristönsä kanssa*. Me koemme joka hetki jotakin, ja näistä kokemuksista jää meihin jälkiä.

Havainnollistetaan tätä arkisella esimerkillä. Kun aamulla herään, tunnen itseni väsyneeksi, ja sen sävyttämänä ulkona oleva sateinen päivä näyttää poikkeuksellisen synkältä. Edessä olevat työtehtävät ahdistavat. Illalla olen kuitenkin

hyödyllistä on käsitellä omaa ohjaamistaan yhdessä jonkun toisen avulla, varsinkin jonkun dialogeja ohjaavan henkilön kanssa. Ohjaaja voi tietenkin myös pyytää palautetta osallistujilta joko dialogin päätteeksi tai sen jälkeen. Palautetta voi kysyä vaikkapa näin: ”Sanokaa jotain siitä, millaista teillä on ollut minun ohjauksessani. Mikä on tuntunut toimivalta? Onko jokin hetki tai tilanne, jossa olisitte toivoneet minun toimivan toisin?”

8.

Ohjausteot

Dialogia edistävät kysymykset

Ohjaajan tärkeimpiä työkaluja ovat dialogia edistävät kysymykset. Kysymysten avulla hän usein käynnistää dialogin, avaa uusia suuntia ja saattaa keskustelun päätökseensä. Hyvin asetellut kysymykset auttavat osallistujia toimimaan dialogissa toisiaan tukien, käsittelemään vaikeitakin esiin nousevia asioita ja syventämään yhdessä ymmärrystään. Huonot kysymykset puolestaan saattavat olla latteita, lukitsevia ja keskustelua kärjistäviä. Niinpä ohjaajan on syytä kehittää omaa kysymisen taitoaan.

Ei ole mitään yksiselitteistä määritelmää sille, millaiset kysymykset edistävät dialogia parhaiten, mutta muutama yleisluontoinen ohje auttaa löytämään useimmissa tilanteissa hyvin toimivia kysymyksiä. Ohjaajan esittämien kysymysten tulee olla *aitoja*. Niiden tulee nousta todellisesta kiinnostuksesta ja halusta ymmärtää paremmin käsiteltävää asiaa ja

osallistujia. Ohjaajan kannattaa välttää erityisesti retorisia, neuvovia ja arvioivia kysymyksiä, jotka eivät oikeastaan ole aitoja kysymyksiä vaan tapoja esittää omia näkemyksiä kysymysten muodossa. On parempi, että ohjaaja kertoo tarvittaessa omat näkemyksensä suoraan eikä yritä verhoilla niitä kysymyksiksi.

Avoimet kysymykset yleensä edistävät dialogia. Avoimella kysymyksellä tarkoitetaan sitä, että kysymykseen ei voi vastata pelkästään sanomalla ”kyllä” tai ”ei”. Esimerkki avoimesta kysymyksestä on: ”Mitä ajattelet nuorten vapaa-ajanvieron mahdollisuuksista tällä paikkakunnalla?” Sen vastakohtana oleva suljettu kysymys kuuluisi vaikkapa näin: ”Pitäisikö nuorille olla täällä lisää harrastuksia?” Avoimet kysymykset antavat osallistujille mahdollisuuden valita, mihin suuntaan he haluavat viedä keskustelua.

Ohjaajan on usein myös tarpeen pyytää osallistujia kertomaan *enemmän ja laajemmin omista kokemuksistaan*. Erityisesti voi olla hyödyllistä kysyä niistä kokemuksen ulottuvuuksista, joista ei ole vielä puhuttu. Tällöin voi kysyä seuraavasti: ”Kerroit aika paljon siitä, mitä ajattelit tuossa yllättävässä tilanteessa. Mitä tunteita sinussa tuolloin heräsi?”

Tässä kirjassa kuvatut ”dialogin ohjenuorat” (luku 3) tarjoavat paljon aineksia dialogisille kysymyksille. Aina kysymisen ei tarvitse olla kieliopillisesti kysymyksen muodossa. Ohjaaja voi myös pelkästään kehottaa osallistujia puhumaan jostain tietystä aiheesta tai näkökulmasta. Tässä lista kysymyksistä ja kehotuksista, joilla ohjaaja voi viedä dialogia eteenpäin ohjenuorien viitoittamassa suunnassa:

KUUNTELEMINEN

”Kerro lisää.”

”Kerro tarkemmin vielä tuosta asiasta xx.”

LIITTYMINEN

”Miten tämä, mitä kerroit, liittyy siihen, mitä muut ovat aiemmin sanoneet?”

”Kuka haluaisi jatkaa tästä omilla kokemuksillaan?”

KYSYMINEN JA PUHUTTELU

”Mitä teidän mielessänne on liikkunut, kun olette kuunnelleet keskustelua tähän mennessä?”

”Mitä haluatte tässä kohtaa kysyä toisilta osallistujilta?”

YHTEINEN KIELI

”Mitä tarkoitat, kun puhut xx:stä?”

”Onko teille kaikille selvää, mitä tarkoitetaan, kun puhutaan xx:stä?”

EROJEN JA JÄNNITTEIDEN TYÖSTÄMINEN

”Huomaan, että tässä asiassa te olette ilmeisesti eri mieltä. Kertokaa kumpikin lisää, minkä vuoksi näette asiat juuri tällä tavoin.”

PIILOON JÄÄNEEN ETSIMINEN

”Onko jotain, mitä ei ole vielä tuotu esiin?”

”Onko teillä, jotka ette ole vähään aikaan sanoneet mitään, jotain lisättävää keskustelumme?”

YHTEYKSIEN JA KOKONAISUUDEN HAHMOTTAMINEN

”Mistä olemme samaa mieltä? Missä ovat erot?”

”Miten dialogissa esiin tulleet asiat liittyvät toisiinsa?”

”Mitä uutta ymmärrämme nyt?”

Varsinkin silloin, kun ohjaaja kysyy vaikeista tai sensitiivisistä asioista, hänen on hyvä pohjustaa kysymystään kertomalla jostain siitä, mistä hänen esittämänsä kysymys nousee hänen mieleensä. Avaamalla omaa kokemustaan kysymyksensä taustalla ohjaaja asettuu tasa-arvoiseen suhteeseen osallistujien kanssa. Hän osoittaa olevansa yksi kokeva olento toisten joukossa pyrkimyksensä parantaa ymmärrystään ja oppia uutta.

PASI (ohjaaja): Carita, viittasit siihen, että syöpään sairastuminen synnytti myös häpeän ja syyllisyyden tunteita. Näistä olisi hyvä kuulla jotain lisää, jos sinusta tuntuu, että haluat niistä jotain meille kertoa. Kysyn tätä siksi, että myös tällaisten tuntemusten ymmärtäminen on meille tärkeää, kun yritämme kehittää meidän osaston hoitokäytäntöjä.

CARITA: Voinhan jotain tosta yrittää sanoa. Voipi olla, että alkaa vähän itkettää...

PASI: Ei se haittaa. Puhu sen verran kuin sinusta tuntuu hyvältä.

Ohjaajan on syytä kiinnittää huomiota siihen, millä tavoin dialogin osallistujat reagoivat hänen esittämiinsä kysymyksiin ja mitä niistä näyttää seuraavan keskustelun etenemiselle. Tällä tavoin hän voi jo dialogin edetessä oppia ohjaustekojensa tuottamista seurauksista ja kehittyä dialogin ohjaamisessa. Toisinaan ohjaajan esittämät kysymykset voivat olla niin epämäärittäviä tai monimutkaisia, että osallistujat eivät osaa kunnolla

vastata niihin tai he päätyvät puhumaan jostain aivan muusta kuin mitä kysymys koski. Jos ohjaaja havaitsee, että hänen kysymyksensä herättää hämmennystä tai jopa loukkaantumista osallistujissa, voi tämänkin ottaa avoimesti puheeksi. Taitavan dialogiohjaajan työkalupakkiin kuuluu myös kysymyksiä koskevia kysymyksiä, kuten ”Onko tämä teistä mielekäs ja ymmärrettävä kysymys?” tai ”Millaisella kysymyksellä teidän mielestänne meidän kannattaisi jatkaa?”

Hiljaisten huomiointi

Dialogin osallistujat eroavat toisistaan aktiivisuudessa. Ohjaajan tehtävä on huolehtia, että myös vetäytyvillä tai hiljaisilla osallistujilla on halutessaan mahdollisuus ilmaista itseään. Osallistujan vähäpuheisuus tai hiljaisuus ei automaattisesti tarkoita sitä, että hän ei ole aktiivisesti mukana keskustelussa. Dialogiin voi myös osallistua intensiivisesti kuunnellen. Ohjaajan on kuitenkin tärkeä tarjota ajoittain tilaa harvemmin äänensä olleille. Vähemmän puhuvien osallistujien huomioimisella ylläpidetään dialogin tasa-arvoista asetelmaa sekä edistetään kaikkien osallistujien ymmärryksen lisääntymistä. Dialogin lähtökohtana on käsitys siitä, että kaikilla ihmisillä on ainutlaatuinen näkökulma maailmaan ja siten jokaisella voi olla tärkeitä asioita annettavana yhteisen ymmärryksen kasvattamiseksi.

Ohjaajan kannattaa kertoa dialogin alussa, että hän tulee myös huomioimaan keskustelun edetessä henkilöt, jotka eivät ole yhtä puheliaita kuin toiset. Tämä voi myös tarkoittaa, että hän tulee tarvittaessa ”tasaamaan puheenvuoroja” eli antamaan

etusijan niille, jotka eivät ole vielä saaneet ääntään kuuluville. Tässä yhteydessä on tärkeää perustella, että hiljaisten huomioiminen ja mahdollinen puheenvuorojen tasaaminen perustuu ensisijaisesti dialogin tasa-arvoisuuden vaalimiseen.

TUIRE (ohjaaja): Sanon vielä jotain siitä tavasta, jolla tulen ohjaamaan tätä dialogia. Yritän antaa riittävästi tilaa teille kaikille olla äänessä. Tämä tarkoittaa tarvittaessa sitä, että annan jossain kohtaa enemmän tilaa keskustelussa niille, jotka eivät ole vielä olleet paljon äänessä. Teen tämän siksi, että pyrin huolehtimaan kaikkien osallistujien tasa-arvoisuudesta.

Jos ohjaaja epäilee, että joitakuista osallistujia jännittää dialogissa puhuminen, niin hän voi antaa hiljaisille osallistujille aikaa valmistautua omaan vuoroonsa. ”Nyt olemme kuulleet jo joitain teistä. Niinpä kysynkin kohta, että mitä on mielessä teillä, jotka ette ole vielä sanoneet mitään?”

Jos ryhmä on suuri tai tunnelma on jännittynyt, ohjaaja voi pyytää osallistujia keskustelemaan hetken pareittain tai pienissä ryhmissä. Tämän jälkeen hän voi pyytää puhumaan erityisesti niitä, jotka eivät vielä ole olleet paljon äänessä dialogin aikana.

Puheen rajoittaminen

Monissa keskusteluissa on osallistujia, jotka puhuvat usein ja pitkään. Tällaiset henkilöt saattavat viedä paljon tilaa, ja osa heistä voi myös pyrkiä voimallisesti vaikuttamaan siihen, mistä keskustelussa puhutaan. Ohjaajan tehtävä on auttaa näitä

osallistujia löytämään paikkansa dialogissa. Samalla hänen on pyrittävä huolehtimaan siitä, että he eivät vie liikaa tilaa muilta eivätkä pääse yksipuolisesti määrittämään keskustelun sisältöjä. Jotkut keskustelijat ovat hyvin dominoivia, ja he myös saattavat haastaa ohjaajan aseman keskustelun vetäjänä ja vallankäyttäjänä. Näiden henkilöiden kanssa toimiminen dialogissa on yksi ohjaajan vaativimmista tehtävistä.

Dialogin alussa ohjaajan on hyvä varata itselleen oikeus rajoittaa puheenvuorojen määrää ja myös lyhentää niiden pituutta. Tätä rajaamisoikeutta voidaan jälleen perustella dialogin tasa-arvoisuuden turvaamisella. Keskustelussa täytyy olla riittävän tasapuolisesti tilaa kaikille osallistujille. Jos jotkut henkilöt ottavat itselleen paljon tilaa, niin ohjaaja voi tasapuolisuuden nimissä jakaa sitä vastineeksi myös toisille.

Yleensä käy nopeasti selvälle, jos joku osallistujista puhuu paljon ja käyttää usein puheenvuoroja. Ohjaajan kannattaa toimia tämän asetelman suhteen mahdollisimman pian. Hän voi kohteliaasti pyytää kyseistä osallistujaa tiivistämään puheenvuorojaan ja myös tarvittaessa evätä häneltä uuden puheenvuoropyynnön.

ELINA (ohjaaja): Jaana, en anna sinulle tässä kohtaa vielä uutta puheenvuoroa. Kuullaan sitä ennen, mitä muilla on sanottavanaan. Pidä mielessä asia, jonka halusit tuoda keskusteluun. Palataan siihen tarvittaessa sitten, kun olemme hetken kuulleet muiden ajatuksia.

Paljon äänessä olevien osallistujien puhetta voi myös rajata hyödyntämällä dialogin ohjaamisen tekniikoita (ks. luku 7, ”Suunnittelu ja valmistautuminen”). Dialogin rytmittäminen

parikeskusteluilla, ketjuilla tai akvaarion avulla tasaa auto-
maattisesti puheenvuoroja ja usein myös rajoittaa puheen-
vuorojen pituutta. Näin dialogissa tarjoutuu osallistumismah-
dollisuuksia myös vähemmän äänessä oleville keskustelijoille.

Paljon tilaa ottavat ja runsaasti puhuvat osallistujat nostavat
monissa meissä pintaan tukalia tunteita, kuten ärsyntyä, kiuk-
kua ja myötähäpeää. Jos ohjaajassa herää tällaisia tuntei-
ta, hänen on hyvä pitää mielessä dialogin eettiset lähtökohdat
ja muistaa tehtävänsä. Ohjaajan tehtävä ei ole opettaa ketään
käyttäytymään paremmin vaan auttaa *kaikkia osallistujia* toi-
mimaan dialogin edellyttämällä tavalla ja siten myös kehittä-
mään omia dialogitaitojaan. Monet paljon puhuvat henkilöt
näyttävät hyvin itsevarmoilta ja saattavat suhtautua väheksy-
västi toisiin osallistujiin. Ohjaajan on yritettävä auttaa, mah-
dollisuuksien mukaan, myös heitä lisäämään itsetuntemustaan
dialogissa. Tähän ei kuitenkaan voi pakottaa ketään, eikä sitä
ole syytä tehdä ”opettavaisilla” tai ”nöyryyttävillä” tavoilla. Sen
sijaan kannattaa luottaa siihen, että dialoginen tilanne tarjoaa
sellaisenaan myös keskustelua helposti dominoiville henkilöil-
le mahdollisuuksia havainnoida oman toimintansa vaikutuksia
ja oppia niistä jo dialogin aikana.

Tunteiden käsittely

Dialogien tärkeimpiä ja toisinaan myös vaativimpia tilantei-
ta ovat hetket, jolloin osallistujissa herää voimallisia tunteita.
Koska dialogissa pyritään rikkaan kokemuspuheen syn-
nyttämään laaja-alaiseen ymmärrykseen, kuuluvat tunteet

luonnollisesti osaksi keskustelua. Tunteet ovat aina läsnä dia-
logissa, mutta voimalliset tunteenpurkaukset ovat harvinaisia.
Tällaisten voimallisten tunteiden käsittely vaati ohjaajalta har-
kintaa ja hienotunteisuutta.

Tunteet ilmentävät sitä, miten niitä kokeva henkilö *tulkit-
see* tilannetta, jossa tunteet viriävät. Ohjaajan on hyvä pitää
mielessä, että tunteet kytkeytyvät aina – suoraan tai epäsuo-
rasti – kunkin yksilön arvokkaiksi kokemiin asioihin. Tun-
teet ovat siis myös *informaatiota arvostuksista* ja ne liittyvät
nimenomaan sellaisiin asioihin, jotka henkilö kokee tärkeiksi
oman elämänsä kannalta. Voimallisen tunteen ilmaantuminen
dialogissa (oli se sitten iloa, surua, suuttumusta tai ahdistusta)
kertoo siitä, että keskustelussa käsitellään jotain asiaa, joka on
hyvin tärkeä sille henkilölle, jossa voimalliset tunteet heräävät.
Niinpä ohjaajan on yleensä hyvä tuoda esiin huomaavansa
sekä tunteen että asian merkittävyyden.

MATTEO (*ohjaaja*): *Vaikuttaa siltä Uda, että se viime viikon
kokouksessa tehty päätös on jäänyt suututtamaan sinua.*

UDA: *En oo nukkunut kunnolla yhtään yötä sen jälkeen.*

MATTEO: *Hyvä että tuot sen esiin. Jutellaan tästä hetken rau-
hassa lisää ja kuullaan sitten, miltä asia näyttää teistä muista.*

Dialogissa syntyvä äkillinen tunnereaktio voi säikäyttää muita
osallistujia, mutta tunteenpurkaus voi tulla yllätyksenä myös
tunteen kokevalle ihmiselle itselleen. Näissä tilanteissa ohjaa-
ja voi auttaa kyseistä henkilöä jäsentämään, mikä tilanteessa
nostatti tunteen ja mistä arvostuksista se kertoo. Dialogi tar-
joaa erinomaisen mahdollisuuden osallistujille tulla tietoisem-
maksi omien tunnekokemustensa eri ulottuvuuksista ja niiden

aikaisemmin tiedostamattomiksi jääneistä kerroksista. Ohjaaja voi omassa puheessaan painottaa osallistujille dialogin tarjoamaa mahdollisuutta ymmärtää omien ja toisten tunnekokemusten taustoja ja samalla myös mahdollisuutta päästä paremmin selville tunteiden sisältämästä informaatiosta. Varsinkin ristiriitojen eri osapuolet tarvitsevat apua ja rohkaisua yhtäältä siihen, että he uskaltavat keskustelemaan vaikeistakin tunteista, ja toisaalta tukea, jotta he pidättäytyvät toimimasta tilanteesta tunneylykkeiden ohjaamina.

On tärkeää, että voimakkaat tunteet eivät kokonaan ala määrittää sitä, mistä dialogissa voidaan jatkossa puhua. Ohjaajan on hyvä kysyä voimallisten tunteiden käsittelyn jälkeen, mitä muilla osallistujilla on mielessä. Hänen kannattaa painottaa sitä, että jokainen voi tuoda esiin myös aivan muunlaisia ajatuksia ja tunteita kuin ne, mistä juuri äsken on puhuttu. Tällä tavoin dialogi voi säilyttää sille ominaisen vapautensa, joka rakentuu jokaisen osallistujan vapautteen ilmaista itseään haluamallaan tavalla ja keskustelun mahdollisimman vapaaseen etenemiseen joskus yllättäviinkin suuntiin.

ERIKA (ohjaaja): *Olemme nyt kuulleet siitä, miten Matti sinä olet kokenut joukkueen viime kauden vaikeudet. Mites te muut? Ilmeisesti monella muullakin on ollut raskasta, mutta voi toki puhua myös siitä, jos on kokenut viime kauden myös jollain aivan toisella tavalla.*

ERIK: *No, mun täytyy sanoa, että mulle toi viime kausi oli yksi parhaista. Oon kehittynyt pelaajana todella paljon ja oon ollu siitä aika fiiliksissä.*

Ristiriidat

Ohjaajan osaaminen joutuu koetukselle silloin, kun dialogissa nousee tunnepitoisia ristiriitoja. On myös hetkiä, jolloin dialoginen keskustelu ajautuu jonkinlaiseen umpikujaan. Näissä tilanteissa ohjaajan on hyvä pitää mielessä erityisesti kaksi seikkaa: dialogissa ei tarvitse ratkaista mitään ja keskustelun eteneminen on kaikkien osallistujien vastuulla. Ristiriidat ovat arvokas osa dialogia, ja usein ne avaavat väylän syvälliseen yhteiseen oppimiseen.

Jos ohjaaja tietää etukäteen, että käsiteltävä aihe synnyttää helposti ristiriitoja osallistujien välille, hänen kannattaa valmistella etukäteen, millä tavoin hän ohjaa osallistujien keskinäisten jännitteiden käsittelyä. Tällöin on hyvä todeta jo keskustelun alussa, että dialogissa saattaa nousta esiin ristiriitoja. Samalla voi muistuttaa osallistujia siitä, että dialogissa ei olla ratkaisemassa mitään vaan lisäämässä ymmärrystä käsiteltävästä asiasta, toisista ja itsestä. Ohjaaja voi myös kertoa, miten hän tulee toimimaan siinä hetkessä, kun ristiriidat alkavat ilmetä. Tällöin voi painottaa rauhallisen *kuuntelun*, toisten *kunnioittamisen* ja yhteisen *oppimisen* merkitystä.

AMIR (ohjaaja): *Jos näyttää siltä, että teidän välillä on tähän asiaan liittyen voimakkaita ristiriitoja, niin tulen toimimaan seuraavalla tavalla. Pidän tarkasti huolta, että jokainen saa puhua rauhassa vuorollaan. Pyydän kaikkia kuuntelemaan ilman toisten keskeyttämistä. Toivon, että puhutte suoraan mutta asiallisesti ja kunnioittavasti toisillenne, vaikka olettekin eri*

mieltä. Meidän ei tarvitse tässä dialogissa ratkaista, kuka on oikeassa ja kuka on väärässä. Olemme täällä oppimassa. Siten yritämme ymmärtää paremmin myös ihmisten välisiä ristiriitoja ja niiden taustalla vaikuttavia kokemuksia.

Toisinaan ristiriidat puhkeavat yllättäen kesken dialogin. Näissä tilanteissa ohjaajan on syytä pysäyttää keskustelu hetkeksi ja sanoittaa havaintonsa. ”Pysähdytään tähän hetkeksi. Huomaan, että teidän välillänne näyttää olevan jonkinlainen ristiriita.” Sanoittaminen yleensä auttaa keskustelun osallistujia hahmottamaan, että dialogin dynamiikka on muuttumassa. Tämä usein helpottaa myös niitä osallistujia, jotka eivät ole ristiriidan osapuolia.

Kun ristiriidan ilmaantuminen on todettu, voidaan keskustella siitä, ovatko osallistujat halukkaita tutkimaan keskustelussa syntyneitä tilannetta ja työstämään asioita yhdessä saadaksesen paremman ymmärryksen ristiriidan luonteesta ja syistä. Jos osallistujat ovat tähän valmiita, niin silloin voidaan sovitusti keskittyä hetkeksi ristiriidan käsittelemiseen. (ks. luvusta 3 alaluku ”Erojen ja jännitteiden työstäminen”). Ohjaajan tehtävä on auttaa eri osapuolia kertomaan rauhassa ristiriidan taustalla vaikuttavista omista kokemuksistaan ja näkökulmistaan. Käsitteilyn voi päättää kysymällä osallistujilta, onko heidän ymmärryksensä ristiriidasta lisääntynyt dialogin ansiosta. Jälleen voi olla tarpeen muistuttaa, että tavoitteena ei ollut ratkaisu vaan yhteinen oppiminen. Toisinaan ratkaisu voi löytyä dialogissa kuin itsestään – usein juuri siksi, että siihen ei tietoisesti pyritä!

Jos osallistujien keskinäiset jännitteet kasvavat voimakkaasti ja ristiriidan käsittely uhkaa muuttua riitelyksi, on ohjaajan syytä puuttua asiaan ajoissa. Dialogin tarkoituksena on, että vaikeita asioita voidaan käsitellä siten, että osallistujien tunteet

eivät kuohu niin voimakkaina, etteivät he pysty kuuntelemaan toisiaan ja siten lisäämään ymmärrystään. Tällaisessa tilanteessa yksi vaihtoehto on ehdottaa pientä taukoa dialogiin ja palata ristiriidan käsittelyyn tauon jälkeen. Voi myös pyytää osallistujia kirjoittamaan itsekseen ajatuksiaan paperille tai puhumaan hetki pareittain. Tämän jälkeen ohjaaja voi kehottaa osallistujia jatkamaan yhdessä keskustelua tunnelman rauhoittuessa.

Dialogi voi myös päätyä tilanteeseen, joka tuntuu umpikujalta. Osallistujat eivät syystä tai toisesta pysty jatkamaan dialogin käymistä yhdessä. Tunteet ovat liian pinnalla, asiat tuntuvat muuttuvan vain sotkuisemmiksi. Näissä tilanteissa ohjaajan on hyvä ehdottaa dialogin päättämistä. Keskustelun lopussa voidaan kuitenkin pohtia, onko osallistujien ymmärrys lisääntynyt siitä, miksi aiheesta on vaikea keskustella tässä hetkessä ja tällä kokoonpanolla. Lisäksi voidaan miettiä, onko mielekästä jatkaa dialogia jossain myöhäisemmässä vaiheessa ja mikä olisi sopiva kokoonpano seuraavassa keskustelussa. On tärkeää myös pitää mielessä, ettei dialogi ole aina paras keino ristiriitatilanteiden selvittelyyn. Dialogissa syntynyt ymmärrys voi kuitenkin auttaa hahmottamaan, mitkä muut keinot voivat auttaa tilanteessa eteenpäin.

Leikki

Ohjaaja voi omalla toiminnallaan edistää dialogin leikillisten mahdollisuuksien hyödyntämistä. Tämä vaatii usein sitä, että keskustelijoita rohkaistaan siirtymään leikin alueelle, ohjataan omaksumaan leikillinen mielentila ja autetaan säilyttämään

leikillisyyden luonne dialogin edetessä uusiin suuntiin. Ohjaajan oma esimerkki on ratkaiseva. Hänen täytyy usein toimia ”pääleikkijänä” ja valjastaa aluksi oman mielikuvituksensa ja älynsä voimat dialogissa käynnistyvän leikin palvelukseen.

Leikin elementit ilmaantuvat dialogiin yleensä kahdella tavalla: niistä joko sovitaan yhdessä tai sitten dialogi alkaa spontaanisti saada leikillisiä piirteitä. Yhdessä sovittua leikillisyyttä tarvitaan yleensä silloin, kun ollaan tekemisissä vaikeasti ymmärrettävien asioiden kanssa tai yritetään hahmotella erilaisia vaihtoehtoja. Leikkiä tarvitaan yhtä lailla siihen, kun koulu- luokka suunnittelee yhteistä syysretkeä tai kun työyhteisössä mietitään uusiin toimitiloihin siirtymistä. Sitä vaaditaan myös silloin, kun eri alojen ammattilaiset kokoontuvat ratkomaan viheliäisiä ongelmia koskien vaikkapa ekologisia kriisejä, taloudellista epävakautta tai ihmisryhmien välisiä jännitteitä. Leikillisuus auttaa osallistujia irtautumaan vallitsevista olosuhteista ja tavanomaisista ajattelutavoista ja tutkimaan dialogin aiheena olevia asioita uusista näkökulmista.

ETHEL (ohjaaja): *Ehdotan, että lähdetään tutkimaan yhdessä kahta kuvitteellista tulevaisuutta. Ensimmäisessä tulevaisuuskuvassa otamme merkittävästi lisää lainaa ja jälkimmäisessä puolestaan toteutamme tiukkoja säästötoimia. Aloitetaan tästä ensimmäisestä. Ei kahlita heti alkuun itseämme tiukkoihin lukuihin vaan lähdetään liikkeelle siitä, mitkä asiat meille mahdollistuisivat, jos ottaisimme hyvin suuriakin määriä lainaa. Kuka aloittaa kertomalla, mihin omat mielikuvat ja ajatukset liikkuvat, kun kuljetatte mielenne tuohon tulevaisuuskuvaan?*

Ohjaajan tärkein tehtävä dialogissa tapahtuvassa leikissä on huolehtia siitä, että keskustelussa yhdistyvät leikille ominainen *vapaus* ja *johdonmukaisuus*. Nämä kaksi leikin pääpiirrettä ovat jännitteessä keskenään. Täysimittainen vapaus ei piittäisi johdonmukaisuuden vaatimuksista, äärimmäinen johdonmukaisuus tuhoaisi vapauden. Ohjaajan onkin tasapainoiltava vapauden ja johdonmukaisuuden samanaikaisessa maksimoinnissa. Hänen on rohkaistava dialogin osallistujia seuraamaan vapaasti heidän mieleensä nousevia ylykkeitä (yleensä ajatuksia, tunteita ja kuvitelmia) ja samalla pidettävä huolta, että keskustelussa säilyy riittävä johdonmukaisuus. Käytännössä tämä tapahtuu sopimalla siitä, mistä lähtökohdista käsin keskustelu jatkossa etenee, sekä auttamalla osallistujia antamaan luovan panoksensa juuri näiden sovittujen lähtökohtien kehittelyyn.

ETHEL: *Sam, sinä viittasit lyhyesti siihen, että lisäraha auttaisi meitä jotenkin myös valmistautumaan paremmin tuleviin vaikeisiin muutoksiin. Sano jotain lisää tästä.*

SAM: *En mä oo sitä mitenkään ajatellu tarkemmin. Kävi vaan mielessä, että lainarahaa voisi laittaa myös muuhunkin kuin nykyisten toimintojen turvaamiseen.*

ETHEL: *Jos kokeilet hetken seurata mielikuviasi, niin millaisiin asioihin me voisimme sitten lisärahaa laittaa?*

SAM: *No, ehkä vähän villistikkin tulee mieleen, että me voitaisiin mennä koko porukalla joka vuosi viikoksi yhdessä johonkin syrjäseeen paikkaan ja käyttää se aika rauhassa siihen, että kehitelään uusia ideoita tulevaisuutta varten.*

NIKI: *Joo, nythän meillä ei oo mitään aikaa tollaseen. Mehän voitais pyytää tollaseen vetäytymisjuttuun mukaan myös joku*

tärkeä yhteistyökumppani, vaikka edes pariaksi tunniksi. Ideoimaan meidän kanssa.

ETHEL: *Mitä teillä muilla herää tästä ideasta?*

OLEG: *Mun mielikuvissa me voitais aina mennä vähän erilaisiin ympäristöihin. Joskus sinne metikköön ja joskus taas johonkin vilkkaaseen kaupunkiin. Olis jännä nähä, miten erilaiset fyysiset ympäristöt vaikuttaisivat meidän porukkaan ja siihen, mistä sit puhutaan.*

Asioilla leikittely dialogissa on pohjimmiltaan yhdessä tehtävää kokeilua (ks. luku 4). Keskustelun osallistujat pyrkivät selvittämään mielikuvituksensa ja älyllisen päättelynsä avulla, mitä tietyistä yhdessä asetetuista lähtökohdista voi seurata. Dialogissa tapahtuva leikki ilmentää myös dialogin tärkeimpiä arvoja: vapautta ja tasa-arvoa. Jokainen keskusteluun osallistuja voi viedä yhteistä kokeilua eteenpäin itse valitsemassaan suunnassa. Leikin ominaisuuteen kuuluu myös se, että yksi osallistuja voi myös ehdottaa uusia suuntia ja pyytää toisia kulkemaan hetkeksi hänen avaamallaan tiellä.

Leikkiin sisältyvä kokeellisuus voi vapauttaa monia lukkiutuneita asetelmia, niin asioiden hahmottamisessa kuin myös osallistujien keskinäisissä suhteissa. Parhaimmillaan leikkisyys lisää melkein huomaamatta ihmisten keskinäistä ymmärrystä ja luottamusta toisiinsa.

Leikin tärkeimpiä hedelmiä ovat sen tuoksina syntyvät ideat. Koska leikissä liikutaan vapaasti monien erilaisten vaihtoehtojen välillä, se mahdollistaa käsiteltävien asioiden uudenlaisten yhdistelmien kokeilemisen. Tavanomaisessa elämässä pidämme usein kokemustemme eri osa-alueet tiukasti erillään. Työ ja harrastukset, ammattirooli ja yksityinen minä, aikuisuus

ja lapsuus, tieteelliset tosiasiat ja taiteen esteettiset arvot ovat vain muutamia esimerkkejä jaotteluista, jotka usein murtuvat leikkisässä dialogissa. Kun eri yksilöiden kokemukset pääsevät virtaamaan vapaasti ja yhdistymään lukuisin eri tavoin toisten ihmisten vapaaseen kokemusvirtaan, avautuu dialogiin loputtoman rikas varanto osallistujien yhdessä hyödynnettäväksi.

Dialogissa tapahtuvan leikin satoa ei välttämättä korjata vielä keskustelun aikana. Usein käy niin, että keskustelussa elpynyt leikkikyky jatkaa työtään osallistujien mielessä vielä dialogin päätyttyäkin. Leikki jatkuu mielen sisäisessä dialogissa, jossa osallistuja kantaa mukanaan ”leikkitovereittensa” rikastuttavia näkökulmia. Ja toisinaan juuri tuossa mielensisäisessä ajatusten leikissä kehkeytyvät kaikkein luovimmat oivallukset.

Saattaa olla, että juuri kykymme leikkiä osoittautuu tärkeimmäksi voimavaraksemme elämäämme uhkaavien kriisien kohtaamisessa ja ratkomisessa. Enemmän kuin mikään muu aktiiviteetti, leikki auttaa meitä toimimaan yhdessä tasa-arvoisina ja vapaina yksilöinä. Yhteiseen leikkiin antautuminen nostaa muut kykymme kukoistukseen – terävöittää älymme, herkistää tuntemme ja siivittää mielikuvitustamme. Se tekee meistä voimakkaita luovuudessa mutta pitää meidät inhimillisinä.